

Mehriban Vəzir

**VAY... VAY...
TÜRKMƏNÇAY...**

(tarixi roman)

QANUN NƏŞRİYYATI

“Vay... vay... Türkmənçay” tarixi romanı 1828-ci ildə Qacar səltənəti ilə rus imperiyası arasında bağlanmış “Türkmənçay Müqaviləsi”nin tarixi, milli, mənəvi, demoqrafik fəsadlarından bəhs edir. Əsərdə rus missiyasının Azərbaycanın quzeyində törətdiyi azğınlıqlar, milli qəzəbin səbəbləri, diplomatiya tarixində görünməmiş bir qətləmin baş verməsi – imperiya elçisinin atın quyruğuna bağlanması... və dövrün bu kimi digər hadisələri təsvir edilir.

VAY... VAY... TÜRKMƏNÇAY...

Qoca kişi sabahın sazağında eşşəyinin boynunu qucaqlayıb Tehrandan Təbrizə aparən yolun üstündə durmuşdu. Sübh açılardan bəri elə bu yerdə gözləyir, gah var-gəl edir, gah atılıb-düşməyə çalışır, qırışıb qıyılmış gözlərini az öncə birdəfəlik tərək etdiyi Tehran qalasından ayırmırdı. İntizarla güddüyü bu qala qapıları indicə taybatay açılmalı, “şah yükü” şəhər darvasından dışarı çıxmalı idi. Elə Qoca kişi kimi “şah yükü” də biryolluq tərək edəcəkdı bu qan çanağı Tehranı. Onlar ikisi birlikdə – biri ölü, biri diri – üzü Təbrizə uzun bir yola varacaqdı. Təbrizdən sonra da son mənzilə – Tiflisə...

Yol ağır, hava soyuq, mənzil uzaq... Gediləsi günün, ayın sayı, yolu-izi bəlli deyil. Qara, borana, yağışa, yağımura – havanın insafına bağıldı. Arabaçı qışın bu oğlan çağında, kiçik çillənin pis üzünü göstərdiyi bir vaxtda, Qəzvin çölünün fırtınalarına dayanıb, çağlayan Qızılüzən çayını keçib, Qaflan dağına aşıb, Şibli gədiyini enib “şah yükü”nü Təbrizə yetirməli, oradan Sufyana dönməli, Culfaya çatmalı, Arazı keçməli, oradan da Naxçıvana, İrəvana və son mənzil Tiflisə varmalıydı. Tiflisdə “şah yükü”nü yiyəsinə təhvil verməliydı. Ondan sonra azaddı, nəfəsini dərmədən Gəncəyə yol alacaqdı. Gəncəyəəəə...

Gəncə deyəndə Qərib Qocanın ürəyi titrəyir, dili də, səsi də, nəfəsi də qəlbinə eşlik edirdi:

– Gəncənin gədəkləri

Şəkərdi yedikləri,

Bir-bir yadıma düşür

Yarımın dedikləri... gəlirəm, a Sərvinaz, a qadan alım... orda dur, gəlirəm...

O bir tək Gəncə kəlməsində hər şey vardı, torpaq, hava, su, Sərvinazın həftəbaşı təndirə yapdığı çörəyin ətri, ürəyin çırpıntıları, balaları, qohum-qonşu, Şeyx Nizami türbəsi... hər şey! Hər şey, yəni Gəncə! Qocanın həyat nəşəsi o bircə kəlmədə idi. Qolunun qüvvəti də, ürəyinin təpəri də, dilinin söhbəti də məhz o bircə kəlmədə idi: Gəncə! Can, ay Gəncə!

...Amma Tehran darvazası hələ də kip-kip örtülü idi, Qoca ilə eşşəyinin az öncə birdiblik çıxdığı balaqarı da bağlanmışdı. Qəribçiliyin daşını atacağını, vətənə dönəcəyini düşündükcə ürəyi qızınsa da, canı ayazdan tir-tir titrəməkdə idi. Qoca kişi iliyinə kimi üşüyürdü. Üşüdükcə bu üzüyola, canayaxın, dilbilən, sözqanan eşşəyinə bir az da sığınır, əli yetdikcə heyvanın ilıq boyuna-boğazına sarmaşırdı.

Vaxt keçir, dəqiqələr ilə dönür, Qocanın soyuqdan çənəsi şaqqıldayır, arada “vıy-vıy-vıy” edərək gah səslı, gah da səssizcə titrəyirdi. Yolun, havanın, insanın, yükün hər üzünə bələd olan bu çarəsiz heyvan da çənəsini sahibinin çökmüş yanağına dirəmişdi. Az qala nəfəs-nəfəsə idilər. Qoca için-için deyir, bu can dostuna, qürbət yoldaşına hər zamankı kimi giley-güzar edirdi.

– A kişi, a sənın imanın itin olsun, ə, gəl çıx danaa... indi siltidiyiv öləjjiyhmi bu virana qalmışda? Deyirsən, Tehran baza-

rında gözü qızmış camaatın tapdağında qaliv ölmədik, əcəldən möhlət aldix, denən, hə... İndi sazağında hələk olax bu xarabının? A qurban olduğum, axı bu nə yazıydı, yazdın? Ə, mənim nə itim azmışdı ə, bu dağılmışda... nə suçun sahibiydim axı mən yetim?...

Buz bağlamış vaxt bıçaq kimi kəsib-keçir, sərbazbaşı yubadır... “şah yükü” gəlib çıxmırdı...

Qoca kişinin köhnə adəti idi: insanlardan eşşəyinə, bəxtindən Allahına şikayətlənərdi:

– A Lətif, ə, niyə sözünə düz adama rast gəlmirəm, ə, mən? Niyə? Sübh demişdi, bax, budu Gün də doğdu, quşluq çağı da oldu... bir azdan gün günorta olajax, denən, hə... Ə, bu qancığın doğduğu... gəlib çıxmadı... Ə, bu insanoglu niyə belə yalançıdı, ə? Ə, bunnarın dilinə niyə düz söz gəlmir ə?

Qoca kişi illərdən bəri “Lətif” deyib həmsöhbət olduğu eşşəyinə ard-arda suallar yağdırır, hövsələsi tükənəndə üzünü göylərə tuturdu. Az sonra birdəfəlik arxada qalacaq Tehranın qala divarlarına, gah da önündə duran sonsuz yollara, azğın boşluğa, bəyaz genişliyə, amansız sazağa tabe olmamaq üçün susmur, susarsa dili ağzında buz bağlar deyə, qorxurdu. Bu qorxu olmasa belə, dünyaya göz açandan, əl boyda çağa ikən Qoca adı verilmiş bu adam artıq ömrünün əlindən, belindən alınıb dilinə verildiyi çağı haqlamışdı. Danışdıqca coşur, arada gözü qızır, “ay sənin...” ön sözü ilə başlayan diləgəlməz kəlmələri havaya tolazlayır, az sonra xəcalətli baxışlarla dostuna baxıb bic-bic irişirdi:

– A Lətif, latayır danışırım, heləmi? Ağzım yavadı, heləmi? Gəvəzəyəm, heləmi? Ay Allahın bədbaxt heyvanı, denən, hə... mənə dəyəm sənə dəysəydi... elə anqırardın nalən ərsə

dirənərdi... o insandı eyy... üzü Qəzvin dabandaşyınan sürtü-
lüb... hər zülmə dözüür...

Qoca kişi əmin idi ki, Lətif onu anlayır. Lətif özü dəfələrlə
bunu sübut etmişdi...

...1828-ci il. Qacar-rus savaşı sonucunda ikiyə bölünmüş
Azərbaycanın iqlim tarixində ən soyuq qış günləri idi. Təbrizlə
Miyana arasındakı Türkmənçay kəndində Fətəli şah Qacarın və
I Nikolay Romanovun heyətləri – türklər və ruslar arasında ağır
danışıqlar gedirdi. Dörd aydan bəri davam edən müzakirələrə
Qacar səltənətinin vəliəhdi Abbas Mirzə, Romanovlar tərəfdən
general Paskeviç rəhbərlik edirdi. Rus heyət fransızca, türk
heyət gah türk, gah farsca danışıır, dilmanc Nəzərəli xan Avşar¹
və iki erməni – Şahnəzərov² və Kabulov³ tərcümə edirdilər.

Tərəflər bir neçə mühüm məsələ haqda – iki dövlət arasın-
da sınırların cızılmasında, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsində,
fərarilərin geri verilməsində, Xəzər dənizi sularının istifadəsində,
ticarət gəmilərinin rüsumunda, təzminatın miqdarında... heç
cür uzlaşa bilmirdilər. Anlaşması zor olan bəndlərdən biri də İran
ermənilərinin Rusiyanın yeni işğal etdiyi Qafqaz vilayətlərinə
köçürülməsi idi. Rus imperiyası erməniləri İran ərazisindən
köçürüb Araz boyu torpaqlara – Naxçıvana, İrəvana, Qarabağa
yerləşdirməklə yeni cənub sərhədlərini möhkəmləndirməkdə
ısrarlı idi. İran dövləti isə təbəəsinin köçürülməsi ilə vergi verən
əhalinin ölkədən çıxarılmasını məqbul saymırdı.

¹ Vəliəhd Abbas Mirzənin dəftərxana rəhbəri, “Türkmənçay” danışıqlarında rus
heyətinin mehmandarı.

² Mirzə Nəriman Şahnəzərov, erməni əsilli rus zabiti, İran missiyasının tərcüməçisi.

³ Ambarsum (İbrahim bəy) Kabulov, Tiflis ermənisi, rus qoşunlarında xidmət edən
tərcüməçi.

Lakin... qalib bir addım belə geri durmadan, məğluba diktə etməkdə idi...

19-cu yüz ilin ilk qərinəsi hələ sona yetməmişdi, lakin Rusiya və İran arasında artıq ikinci savaşın şərtləri müzakirə olunurdu. Qafqaza ikinci dəfə ayaq açmış ruslar Qacarların dirənişi ilə üzləşmiş, 1804-cü ildə başlayan savaş 1813-cü ildə “Gülüstan Müqaviləsi” ilə bitmişdi. Müqavilənin şərtlərinə görə... bir vaxtlar Səlcuqlu, Elxani, Teymuri, Səfəvi, Nadir Avşar kimi adlar daşıyan imperiyaların, daha sonra Qacarların yarı nəzarətində olan Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Bakı, Taliş xanlıqları, Dağıstan, Gürcüstan, İmeretiya, Quriya, Minqreliya, Abxaz vilayətləri artıq rus imperiyasının ərazisi sayıldı. Yəni həmin “Gülüstan Müqaviləsi”nə görə Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi donanma saxlaya bilərdi. İran limanlarına yan alan rus ticarət gəmiləri müsəlman ölkələrinin ticarət gəmiləri kimi cəmi 5 faiz vergi ödəməkdə idi.

Rusiyanın İran qarşısında yeganə öhdəliyi Fətəli şah Qacar tərəfindən vəliəhd təyin edilmiş varisini İran şahı olaraq qəbul etmək və əgər ölkədə taxt-tac uğrunda savaş olarsa, dəvət edilmədən iç işlərə müdaxilə etməmək idi.

“Gülüstan Müqaviləsi”nin şərtlərində Rusiya və İran arasındakı sınırlar müəyyən edilməmiş, mövcud vəziyyət saxlanmışdı. Bu “açıq qapı” olayında hər iki tərəfin gizli marağı vardı. Qacarlar Şah Abbas¹ tərzli bir gün hücum edib işğalçını Qafqazdan qovacaqlarını, Terek² çayının şimalına kürüycəklərini, ruslar isə Qacar hakimiyyətini Arazın o tayına sıxışdıracaqlarını xəyal edirdilər. Bu hədəflər İran və Rusiya arasında ikinci bir savaşın

¹ II Şah Abbas (1632-1666) – Səfəvi imperiyasının VII şahı.

² Qafqazın şimal sınırında çay. Terek ərəbcədə türklər deməkdir.

çıxmasını qaçılmaz etmişdi. 1827-ci ilin payızında, Tufarqanda¹ başlayan danışıqların mühüm şərtlərindən biri sərhədlərin dəqiq təyin edilməsi, ərazi adlarının sənədləşdirilməsi idi.

“Türkmənçay Müqaviləsi”nin digər mühüm şərtlərinə görə rus tərəfin tələb etdiyi “hərbi əsirlər” təkcə son savaşa əsir düşənlər deyildi, həm də 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflis yürüşündə İrana gətirdiyi iyirmi min əsir, sonrakı savaşa – 1804-1813 arası sürülənlər və müxtəlif basqınlarda aparılanlar idi. “Türkmənçay Müqaviləsi”nin şərtlərinə görə o fərdlərin hər biri artıq “rus təbəəsi” və “hərbi əsir” sayılır, Qacar dövlətində toxunulmazlıq qazanırdı.

Müqavilənin icra protokolları həm öncəki, həm indiki savaşlarda Qacar tərəfə keçmiş və rusa qarşı döyüşmüş “fərariləri” də tələb edirdi. Lakin bu tələb tərəflər arasında mübahisə doğurmuşdu. Fətəli şah əsasən Qafqaz zadəganlarından – türklərdən, ləzgilərdən, gürcülərdən olan bu döyüşçüləri geri vermək istəmir, bu istəyi yolverilməz sayırdı. Çar isə digərlərinə görk etmək üçün onları geri almaqda ısrarlı idi. Dəyərlər toqquşmuşdu...

Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ “Gülüstən Müqaviləsi” şərtlərində olduğu kimi “Türkmənçay Müqaviləsi”nə görə də yalnız rus dövlətində qalırdı. Üstəlik rus tacirləri İranın bütün ərazisi boyu azad ticarət hüququ əldə edirdilər. Müqavilənin bu ağır şərtlərinin daha amansız davamı isə Rusiyanın Qacar dövlətindən tələb etdiyi hərbi təzminatın miqdarı idi.

¹Tufarqan – Urmu gölünün Şərqində, Səhənd dağının Qərbində qədim Azərbaycan şəhəri. Pəhləvi dövründə türk adı dəyişdirilib farslaşdırıldı – Azərşəhr oldu.

Uduzulan savaşıda nüfuzu zədələnmiş Naibəssəltənə¹ şərtlərin yumşalması, xristian əhalinin köçürülməməyi, xəracın azalması üçün təlaşlar içində dil töküdü. İyirmi iki illik dirənişdən sonra İrəvan qalasını çökdürüb imperator tərəfindən “Qraf İrəvanski” ünvanı almış general Paskeviç² təkəbbürlə susur, soyuq mavi gözlərini yuxarıdan aşağı masaya zilləyib gedişatı seyr edirdi. Generalın bütün diqqəti tərcüməçi Şahnəzərovun qulağına oxuduğu pıçıltılarda idi. Rusiya xarici işlər nazirliyinin danışıqları müşahidə etmək üçün İrana ezam etdiyi həqiqi dövlət müşaviri Obreskov da başqa bir tərcüməçinin – Kabulovun dilindən danışıqları dinləməkdə idi.

Şərtləri masaya yatırılmış müqavilənin müzakirəsini isə rus tərəfdən Aleksandr Qriboyedov aparırdı. O, rus missiyasının önəmli simalarından biri, bəlkə də artıq birincisi idi. Qriboyedov danışıqlardakı sərtliyi, güzəştisizliyi, qabalığı ilə ad çıxarmışdı, susqun generalın “zalım” sözcüsü kimi diqqət mərkəzinə gəlmiş, bütün İranda məşhurlaşmışdı.

Qriboyedovun Tiflisdə yazılmış “Türkmənçay Müqaviləsi”³nə son günlərdə əlavə etdiyi bəndləri nəzərdən keçirən general “bu qədər olmaz, bir az gerçəkçi ol” desə də, “ali-həzrət, bu fürsəti mənə verin, xahiş edirəm, hər şeyi yoluna qoyacam, rus imperiyası layiq olduğu hərbi təzminatı alacaq, əmin olun.

¹ Naibəssəltənə Abbas Mirzənin dövlət rütbəsi idi. O, şah adından idarə etmək hüququ almışdı.

² Cənubi Qafqazın işğalına, Təbrizin alınmasına, Polşa (1830) üsyanının qanda boğulmasına rəhbərlik etmiş, Ukrayna əsilli rus piyada generalı. Çar I Nikolayın xidmət yoldaşı.

³ Qriboyedov “Türkmənçay Müqaviləsi”nin iki müəllifindən biri idi. Müqavilənin icra protokollarının mətni və bütün son redaktələr ona aid idi.